

նրբին հղած իր 1673 թ. նամակում նշում է, որ հարյուր տարուց ավելի է, ինչ հայերն ապրում են Աստրախանի արվարձանում՝ ըստ ցարի հրամանի¹¹։

Այն, որ Աստրախանում դեռևս նախառուսական շրջանում եղել է բավականին մեծ հայկական գաղթօջախ, հաստատվում է թեկուզ հետևյալ փաստով. Ուլյանովսկի մարզում կա մի լեռ, որը կոչվում է «Հայկական զառթափ լեռ» (Армянская Крутая гора)։ Լեռն այսպես է կոչվել ի հիշատակություն Աստրախանի հայերի խռովության, որի ժամանակ նրանք այստեղ ամրություններ են կառուցել¹²։

Դեռևս XV դարում և XVI դարի առաջին կեսին հայկական գաղթօջախ է Լդել նաև Կաղան քաղաքում։ Ինչպես կարդում ենք «Կաղանի պատմության» մեջ, 1550—1552 թթ., երբ սուր պայքար էր գնում Մոսկովյան պետության և Կաղանի խանության միջև, Կաղանում, ի թիվս արևելյան այլ վաճառականների, կային մեծ թվով հայեր, որոնց մեջ նաև փորձված թնդանոթաձիգներ։ Ի դեպ, ուշադրավ է, որ դեռևս այդ ժամանակ հայերի համակրանքը ռուսների կողմն է Լդել, երբ թաթարները մահվան սպառնալիքով ստիպել են հայ թնդանոթաձիգներին կրակ բացել ռուսների դեմ, նրանք կամ հրաժարվել են, կամ կրակել այնպես, որ արկերը չընկնեն ռուսների վրա¹³։

Կաղանում մինչև հիմա պահպանվել են «Հայկական փողոց», «Հայկական հրապարակ», «Հայկական դերեղմանատուն» անվանումները, դերեղմանատանը պահպանվել են տասլանաքարեր և մոտ մեկ մետր շառավիղ ունեցող արևի ժամացույց։ Այս բոլորը վկայում են այնտեղ գոյություն ունեցած հայկական դադութի մասին։

Ռուսաստանի վոլգյան քաղաքների և մասնավորապես, հայկական գաղթավայրերի աճն ու ձևավորումը կատարվել է XVI դարի երկրորդ կեսից, երբ ուժեղացավ Մոսկովյան պետությունը և Կաղանի ու Աստրախանի խանությունները միացվեցին Ռուսաստանին։ Դրանից հետո էլ թաթարական և թուրքական ասպատակությունները շարունակվում էին ու խանգարում քաղաքային կյանքի խաղաղ զարգացմանը։

2. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ

Ռուսաստանի հայկական ամենահին ու երկարակյաց գաղթօջախներից է Լդել Աստրախանը։ Հայերն այստեղ հաստատվել են XVI դարի երկրորդ կեսում։ XVII դարի սկզբին մշտական բնակություն հաստատած հայերի թիվը այստեղ փոքր է եղել՝ ընդամենը 11 ընտանիք, սակայն, մեծաթիվ են եղել եկվոր հայ վաճառականները¹⁴։ Աստրախանը և Վոլգայի ափամերձ շրջանները տնտեսապես հետադիմեցին լեհ-շվեդական արշավանքների (1605—1612) և այս ժամանակաշրջանում ծավալված գյուղացիական շարժումների հետևանքով։ Դրանից հետո, երբ առևտրի համար ստեղծվեցին նպաստավոր պայման-

¹¹ Տե՛ս Центральный Государственный архив древних актов (ЦГАДА), ф. 100, 1672—1673 гг., № 1, л. 340—341։

¹² Տե՛ս «Географический словарь Российской империи», ч. I, М., 1801, էջ 200։

¹³ Տե՛ս «Казанская история», М., 1954, էջ 135։

¹⁴ Տե՛ս Н. И. Веселовский, Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I, СПб., էջ 110—111 և 123—124։

ներ, հայ վաճառականները նորից սկսեցին շարժվել գեպի Աստրախան։ Ռուսական կառավարությունը հայերին թույլ տվեց բնակվել Աստրախանում, այսպես կոչված Սադովի Բուզրայի վրա՝ Վոդլվիժնսկայա եկեղեցու և հայկական տաճարի մոտ։ Հայերն օգտվեցին տրված արտոնությունից և գտնելով իրենց համար վստահելի ապաստան ու հովանավորություն, նշանակալիորեն բազմացան¹⁶, Հայերն առաջին օտարերկրացիներն էին Աստրախանում, որ 1625 թ. արդեն ունեին հատուկ առևտրական հրապարակ, առևտրական իջևան (ռուսականը՝ ստեղծվել է միայն 1663—1665 թթ.) և գերեզմանատուն¹⁶, իսկ 1640 թ. կառուցել են իրենց եկեղեցին։

Մեծահարուստ առևտրականներից բացի, Աստրախանում հաստատվել էին նաև բազմաթիվ հայ արհեստավորներ, որոնք իրենց արտադրական հմտությամբ ու փորձառությամբ կարևոր ծառայություն էին մատուցում քաղաքի բարգավաճմանը։

Ռուսաստանում մեծ նշանակություն էր տրվում հում մետաքսի արտադրությանը. տնտեսության այդ նոր բնագավառում հիմնական դերը կատարում էին հայ մասնագետները։ Չովաշների լեզվում հում մետաքսը անվանվում էր «հայկական մետաքս»¹⁷, քանի որ դրա ներմուծողներն ու մշակողները գերազանցապես հայեր էին։ 1658 թ. ռուսական արքունիքի պահանջով հում մետաքս էր ուղարկվում Աստրախանից Մոսկվա¹⁸։ Բելը իր ճանապարհորդական ակնարկներում հիշատակում է, որ Վոլգայում ռոսում են օսետր և բելուգա ու պատրաստում հայկական ձկնկիթ»¹⁹։ Աստրախանի հայերն զբաղվում էին նաև խաղողագործությամբ ու գինեգործությամբ, հանդիսանալով գյուղատնտեսական այդ մշակույթի հիմնադիրները աշխարհագրական այդ միջավայրում։ Այլևայլ առիթներով տեղեկություններ են պահպանվել Աստրախանի հայ առագաստագործների, մետաքսագործների, սեկագործների և այլ մասնագիտության արհեստավորների մասին, որոնց թիվը հատկապես մեծանում է 1660-ական թվականներին։ Դրանցից է, օրինակ, սեկագործ Մարտին Մարտյասովը (Մարտիրոսյան), որը մեծ գեր է կատարել Ռուսաստանում այդ արհեստը զարգացնելու գործում։

1667 թ. առևտրական պայմանագրի կնքվեց նոր Զուղայի հայ վաճառականների և ռուսական արքունիքի միջև, որը մեծ նշանակություն ունեցավ ինչպես հայ-ռուսական տնտեսական ու քաղաքական կապերի ամրացման, այնպես էլ ռուսահայ գաղթավայրերի հետագա զարգացման համար։ Այդ պայմանագրի կնքումից հետո Վոլգյան մայրուղին դարձավ հայ վաճառականների բանուկ ճանապարհը, իսկ ռուսական քաղաքների հայաբնակ վայրերում ստեղծվեցին առևտրական քարավանների համար հանգրվաններ։ Այդ ժամանակվանից Աստրախանը սկսում է դառնալ ռուսահայության կենտրոն։

Հայկական առևտրական ընկերության լիազոր ներկայացուցիչ և շահի

¹⁶ *Տե՛ս* Рыбушкин, Записки об Астрахани, М., 1841, էջ 18:

¹⁸ *Տե՛ս* А. Олеарий, Описание путешествия в Московию, СПб., 1906, էջ 445: «Ключаревская летопись», Астрахань, 1887, էջ 19:

¹⁷ *Март*, Избранные работы, т. V, М., էջ 102:

¹⁸ *Տե՛ս* С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. III (изд. общественной пользы), СПб., 1862, էջ 697.

¹⁹ «Бельевы путешествия через Россию в разные азиатские земли...», СПб., 1776, էջ 262.

դեպի Գրիգոր Լուսիկովը 1672 թ. ռուսական կառավարության առջև բարձրացնում է Աստրախանում հայկական նոր եկեղեցի կառուցելու հարցը, այն հիմնավորելով հետևյալ կերպ. «Հարյուրից ավելի տարի է, մեծ թագավորի կարգադրությամբ Աստրախանի արվարձանում հայերն ապրում են իրենց կանանցով... համաճարակ եղավ. գրանից հայերը մեռան և մնացին միայն 10 տուն: Նրանք եկեղեցի ունեին և եկեղեցիներում քահանաներ: Եվ բոլարին իշխան Յակով Օդոևսկին ն. ց. մեծության հրամանով նրանց քաղաքի պարիսպներից դուրս հանեց, իսկ եկեղեցին մնաց դատարկ: Այժմ մեր եղբայրներից հում մետաքսով և այլ ապրանքներով Աստրախան են գալու և ապրելու են առևտրատանը, իսկ մեզ մոտ, քաղաքում հայկական եկեղեցին դատարկ է մնացել և մենք մեր դավանանքով աղոթելու տեղ չունենք, քանի որ քահանան ապրում է բերդաքաղաքից դուրս... իսկ մեր առևտրականները պիշներ քաղաք մտնել կամ քաղաքից դուրս գալ չեն կարող, որովհետև քաղաքի պարիսպը փակվում է և նրանք աստծուն աղոթելու տեղ չունեն»²⁰:

Լուսիկովը խնդրում էր, որ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը թագավորական հրամանագրով Աստրախանի վոյեվոդներին կարգադրի հայերին իրենց քահանաների հետ վերաբնակեցնել քաղաքում՝ հին բնակատեղի իրենց տներում, իրավունք տան՝ հողամասեր գնելու, նոր եկեղեցի ու նոր տներ կառուցելու, իսկ վաճառված տները վերադարձվեն տերերին, նրանցից վերցնելով այնքան փումար, որքանով վաճառել էին:

Թեպետ 1682 թ. Աստրախանում արգելվեց այլազգիների մշտական բնակությունը, սակայն բացառություն արվեց հայերի, վրացիների և հնդկների նկատմամբ:

Պետրոս I-ը քաջալերում էր հայերի բնակեցումը, նրանց արհեստների ու առևտրի ծավալումն ու զարգացումը Ռուսաստանում: Նա ձգտում էր ոչ միայն ներմուծել հում մետաքս կամ մետաքսյա գործվածքներ, այլև ստեղծել հայրենի մետաքսագործություն: Այդ նպատակով քաջալերում էր թթենիների ծառատունկը Աստրախանում և այլուր, որը հետագայում բավական արդյունավետ եղավ: Մոսկվացի հայ Սաֆար Վասիլևը 1710 թ. մարտի 12-ին խնդրում է Պետրոս Մեծին թույլատրել իրեն Ռուսաստանում կառուցելու մետաքսամշակման գործարան²¹:

Աստրախանի և ընդհանրապես հայերի առևտուրը ուժեղ թափ է ստանում XVIII դարում: Աղբյուրների վկայությամբ պարսկական առևտրի մեծագույն մասը գտնվում էր հայերի ձեռքում²²: Մանավանդ որ ոչ միայն XVIII դարի սկզբներին, այլև հետագայում Ռուսաստանում արտադրվող հում մետաքսը չէր բավարարում եղած պահանջը և ներմուծումը մնում էր որպես հիմնական միջոց: Ներմուծվում էին նաև արևելյան այլ ապրանքներ՝ տարատեսակ գործվածքներ, համեմունք, շոր միրգ, քաղցրավենիք: Եվրոպայից ու ռուսական քաղաքներից Աստրախան էին բերվում արդյունաբերական ապրանքներ, զանազան կտորեղեն, պերճանքի առարկաներ, ժամացույցներ, հայելիներ և այլն:

Հայ վաճառականների առևտրական գործունեության զարգացումը Աստ-

²⁰ ЦГАДА, ф. 100, д. 1672—1673 гг., № I, л. 340—341:

²¹ Сб'у ЦГАДА, ф. 100, д. 1710 г., № 3, л. 1—3:

²² Сб'у «Бельевы путешествия чрез Россию...», էջ 34:

րախանում հրապուրեց հայ բնակչության նորանոր խմբերի Եթե XVIII դարի սկզբին հայերն Աստրախանում ունեին ընդամենը երեսուն տուն, որոնց բնակչությունը կազմում էր մոտավորապես 150 մարդ, հետագա տասնամյակներում հայերի բնակեցումը Ռուսաստան այնքան լայն ծավալ ընդունեց, որ Աստրախանի հայ բնակչությունը ավելացավ 8—10 անգամ, իսկ XVIII դարի կեսերին հասավ ավելի քան 1500 մարդու²³:

Թուրքական և պարսկական նվաճողների ծանր լծից բացի, հայերի՝ դեպի Ռուսաստան տեղափոխման գործում էական դեր էր խաղում ռուսական կառավարության վարած հովանավորող քաղաքականությունը: Մեծ թվով հայ վաճառականների ու արհեստավորների բնակեցումը այնպիսի կարևոր կենտրոնում, ինչպիսին Աստրախանն էր, համապատասխանում էր Ռուսական պետության քաղաքական և տնտեսական շահերին: Ամրապնդվում էին Ռուսաստանի դիրքերն Արևելքում, ընդլայնվում էր Կովկասի, Պարսկաստանի, Միջին Ասիայի ու Հնդկաստանի հետ կատարվող առևտուրը, ի վերջո, նպաստավոր սլայմաններ էր ստեղծվում Հարավային Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման համար:

1667 թ. պայմանագրով հայ վաճառականներին տրված խոշոր արտոնությունները պահպանվեցին նաև XVIII դարում: Պետրոս I-ի օրոք՝ 1720 թ. հատուկ հրահանգով սենատը պարտավորեցրեց Աստրախանի նահանգապետ Վոլինսկուն հովանավորություն ու օգնություն ցույց տալ օտարերկրյա առևտրականներին: Պարսկաստանի հետ 1732 թ. կնքված պայմանագիրը Ռուսաստանի հպատակ առևտրականների համար անմաքս առևտուր էր սահմանում: Հայերի նկատմամբ այդ քաղաքականությունը շարունակվեց նաև XVIII դարի երկրորդ կեսին²⁴: Աստրախանի հայերը ավատված էին սլետական ծառայություններից, իսկ 1746 թ. նրանց տրվեց սեփական դասարան ունենալու իրավունք, որն ուներ նաև վարչական լիազորություններ: Բոլոր այս պարագաները, բնական է, նպաստում էին Աստրախանի հայկական գաղթօջախի բարգավաճմանը: XIX դարի սկզբին Աստրախանում արդեն ապրում էր մոտ հինգ հազար հայ, որը կազմում էր քաղաքի բնակչության $\frac{1}{6}$ մասը, զիջելով միայն ռուսներին²⁵: Հայերին էր պատկանում Աստրախանի բնակելի տների մոտ քսան տոկոսը, ինչպես նաև հինգ եկեղեցի: XVII—XVIII դարերի ընթացքում, ընդհուպ մինչև նոր Նախիջևանի հիմնադրումը, Աստրախանի հայկական գաղթօջախը Ռուսաստանի խոշորագույն հայկական կենտրոնն էր:

Աստրախանի հայերի հիմնական զբաղմունքը արհեստն ու առևտուրն էր: Նրանք մեծ դեր էին խաղում հասկապես մեծաքսի ներմուծման և մշակման գործում: Առևտրականներից ու կրպակատերերից զատ, զգալի թիվ էին կազմում նաև ֆաբրիկաների աշխատողներն ու արհեստավորները: Սրանք աշխատում էին բերովի հումքով, իսկ իրենց արտադրանքը հանում էին շուկա:

1741 թ. վաճառական Լուկա Շիրվանովին (Ղուկաս Շիրվանենց) թույլա-

²³ Տե՛ս Ա. Յուլտ, Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կեսում, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. դիտ.), 1957, № 7, էջ 48:

²⁴ Տե՛ս «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. I, М., 1833, էջ 152, 162, 171, 174, 203, 227:

²⁵ Տե՛ս В. А. Хачатурян, Население Армянской колонии в Астрахани во II половине XVIII в., «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. դիտ.), 1965, № 7:

տրվում է «վաճառականության համար նախընտրված»²⁶ 1773 թ. ծովա-
յնաց նավեր կառուցելու և Կասպյան ծովով առևտուր անելու թույլտվություն
է ստանում աստրախանցի հայ Գրիգոր Կամպանովը: Աստրախանում, Մոսկ-
վայում, ապա նաև Պետերբուրգում XV.III դարի կեսերին ուժեղանում է հայ
առևտրական բուրժուազիայի մի ջոկատ, որի հարստացումը մեծ մասամբ
կապված էր վարձու բանվորական ուժի շահագործման հետ: Այսպիսով,
Ռուսաստանի կապիտալիստական զարգացման ճանապարհին տնտեսական
կյանքի ոլորտի մեջ են մտնում նաև հայ մեծահարուստները, որոնք կապված
էին ինչպես Արևելքի, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայի շուկաների հետ:
Ռուսական պետությունը, հենվելով իր քաղաքական ու տնտեսական ծրագրե-
րից, շարունակում էր հայ վաճառական արդյունաբերողներին ընդառաջելու
քաղաքականություն վարել²⁷:

XVIII դարի 20—30-ական թվականներին Ռուսաստանի հարավում
ստեղծվում են հայկական նոր գաղթավայրեր՝ Ղզլարը, Մոզդոկը, Սուրբ Խաչը:
Դրան ղուլգահեռ մեծանում և ուժեղանում են Մոսկվայի ու Աստրախանի հին
գաղթավայրերը:

Վերոհիշյալ գաղթավայրերում հաստատված հայ վաճառականները նշա-
նակալի գեր էին խաղում Իրանի, Անդրկովկասի և Ռուսաստանի միջև կատար-
վող ապրանքափոխանակության, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով եվրո-
պական երկրների հետ կատարվող տարանցիկ առևտրի մեջ:

XVIII դարում Աստրախանի վրայով Ռուսաստան ներմուծվող ապրանք-
ներից հիմնականը հում մետաքսն էր, որի 70—80 տոկոսը ներմուծում էին
Աստրախանի հայերը:

Աստրախանի տնտեսական կյանքում հայերի խաղացած կարևոր դերի
շնորհիվ ցարական կառավարությունը որոշեց բարելավել նրանց վարկավոր-
ման գործը: Այդ նպատակով 1779 թ. հրապարակվեց հրամանագիր՝ Աստրա-
խանում հատուկ հայկական բանկ հիմնելու մասին, որին հատկացվեց 50
հազար ռուբլի: Ընդ որում փոխառվածությունները կատարվում էին արտոնյալ
պայմաններով:

Աստրախանի հայկական գաղթօջախում շարունակում էր զարգանալ
արհեստագործությունը: Հայ ջուլհակները, դերձակները, ներկարարները,
կոշկակարները և մյուս վարպետները հռչակված էին ինչպես Աստրախանում,
այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: XVIII դարի կեսերին Աստրախանում
կային արդեն 150 հայ արհեստավորներ, որոնց երրորդ մասը ջուլհակներ էին:
Նրանցից հետո ամենաբազմամարդ խումբը արծաթագործներն էին (20),
այնուհետև դերձակները, կոշկակարները, մուշտակագործները, ներկարարները
և այլն²⁸:

Հումքի և վաճառահանման շուկաների մոտիկությունը նպաստեց, որ
Աստրախանը XVIII դարի առաջին կեսին դառնա Ռուսաստանի մետաքսյա ու
բամբակյա գործվածքների և «արևելյան ապրանքների» արտադրության

²⁶ «Полное собрание законов Российской империи», т. XI, М., 1830, էջ 533:

²⁷ Տե՛ս В. Восканян, Ново-торговый устав и договор с Армянской компанией, «Տե-
ղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1947, № 6:

²⁸ Տե՛ս А. Юхт, Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в.
«Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1958, № 1, էջ 38:

կարևորագույն կենտրոն։ Առաջին մետաքսագործական մանուֆակտուրան Աստրախանում ստեղծվել է 1734 թ. հայեր՝ Հովսեփ Իզբելևի և Ստեփան Տիգրանսկու կողմից։

XVIII դարի քսանական թվականներին Աստրախանի մանածագործական արդյունաբերությունն ուներ ավելի քան երկու հարյուր յալզահ, որոնք, գրեթե առանց բացառության, պատկանում էին հայերին²⁹։

1787 թ. տվյալներով Աստրախանում հաշվվում էր արդեն 38 մետաքսագործական և 85 բամբակե գործվածքների ֆաբրիկա, որոնք ունեին ընդհանուր հաշվով 968 դազգահ. դրանց ճնշող մեծամասնությունը դարձյալ պատկանում էր հայերին³⁰։

Աստրախանի արդյունաբերության մեջ գերազանցապես օգտագործվում էր վարձու աշխատանքը։ Դա նպաստում էր քաղաքի մանածագործական ձեռնարկությունների կապիտալիստական հունով զարգանալուն։ Աստրախանի հայկական գաղթօջախում գերակշռում էին փոքր մանածագործական արհեստանոցները։ 1787 թ. կար 500 օտարերկրացի արհեստավոր, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին։ Բացի այդ, մոտ 500 հայ կանայք տներում կատարում էին ֆաբրիկայի պատվերներ՝ քանդում մետաքսի ու բամբակաթելի ոլորքը, գործում և ասեղնագործում մետաքսով, ոսկով ու արծաթով և այլն։

Այսպիսով, Աստրախանի հայերի մեծ մասը կազմում էին աշխատավոր դանավածները՝ արհեստավորներ, մանր առևտրականներ, ֆաբրիկաների աշխատողներ, ծառաներ և այլ զբաղմունքի մարդիկ։

Հայ ազգաբնակչության մեջ զգալի էր չքավորության քանակը, որն ապրում էր պատահական եկամուտներով։ Դրանց կողքին հայ խոշոր վաճառականները և արդյունաբերողները քաղաքի մեծահարուստներից էին։

Աստրախանի հայերի շրջանում առաջացած տնտեսական ու իրավական անհավասարությունը համայնքի ներսում սոցիալական հակասությունների սրման պատճառ էր հանդիսանում։ Ունեոր վերնախավի կամայականությունների դեմ գաղթօջախի աշխատավորները պայքարի ելույթներ կազմակերպեցին 1763—1764 թթ.։ Մի խումբ արհեստավորներ մի քանի ամիս անձնուրաց կերպով պաշտպանում էին աշխատավորական խավերի շահերը և պահանջում, որ հայկական դատարանի ղեկավարությունում լինի նաև իրենց ներկայացուցիչը։ Հայերի ունեոր վերնախավը, տեղական իշխանությունների օգնությամբ ճնշեց այդ շարժումը։

1720—1740-ական թվականներին երկարատև վեճերի առարկա դարձավ հայ բնակչությունից գանձվող պարհակների չափերի հարցը։ Վերջապես որոշվեց, որ հայերը պետք է ազատվեն ռուսական պոսագում (առևտրա-արհեստագործական թաղամաս) գրանցվելու պարտավորությունից և դրա հետ կապված սովորական հարկերից ու պարհակներից, որի փոխարեն պետք է տարեկան մուծեին 739 ռուբլի։ Բացի այդ, հայերն ազատվում էին իրենց տները զինվորականներին որպես օթևան տրամադրելու պարտավորությունից, որի դիմաց տարեկան մուծելու էին 600 ռուբլի՝ զորանոցներ կառուցելու համար։

1746 թ. հիմնվեց հատուկ հայկական դատարան կամ ռաթհաուզը, որը

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 40։

³⁰ Տե՛ս *Равинский, Хозяйственное описание Астраханской и Кавказской губерний*, СПб., 1809, էջ 313—314։

Հայերի ներքին ինքնավարման ու դատավարության մարմինն էր Ռաթհաուզը բնակում էր քրեական ու քաղաքացիական գործերը, հետևում էր հարկերի բաշխմանն ու հավաքմանը, ներկայացնում էր հայերի շահերը ռուսական իշխանությունների առջև և այլն։ Ռաթհաուզը հաստատում էր արհեստագործական արտադրամասի ավագներին ու վերահսկում արհեստավորների գործունեությունը։ Ոստիկանական պարտականություններ կատարելու համար Ռաթհաուզը քաղաքի հայաբնակ թաղերում նշանակում էր հարյուրապետներ ու տասնապետներ։

Քանի որ հայերին ու մյուս օտարերկրացիներին իրավունք էր վերապահված դատական գործերը վարել իրենց ազգային օրենքների ու ավանդույթների համաձայն, հայկական դատարանին անհրաժեշտ էր ունենալ դատաստանագիրք։ Դատաստանագիրքը կազմելու գործով զբաղվեցին գիտական լայն պատրաստություն ունեցող երեք գործիչներ՝ Եղիազար Գրիգորյանը, Գրիգոր Կամպանյանը և Սարգիս Օհանյանը, 1765 թ. նրանք ավարտեցին աշխատանքը և ստեղծեցին հայ իրավունքի պատմության ուշագրավ հուշարձաններից մեկը՝ «Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը»³¹։

Հստ դատաստանագրքի, դատաբանը կազմված էր երկու ասյանից՝ ստորին և վերին։ Ստորին կամ մշտական գործող դատարանը կազմված էր ինը հոգուց, որոնց գլուխ կանգնած էին երեք դատավորներ։ Աստրախանի հայ բնակչությունը գույքային դրության համապատասխան բաժանված էր երեք կարգի, որոնցից յուրաքանչյուրն ընտրում էր մի դատավոր, ընդ որում, դատավորներից երկուսն իրենց դավանանքով պետք է լուսավորչական լինեին, իսկ երրորդը՝ հայ կաթոլիկ։ Դատավորներն ընտրվում էին տարին մեկ անգամ։ Դատական երկրորդ ասյանի ֆունկցիաները կատարում էր Իննի խորհուրդը, որը գործում էր հասարակական հիմունքներով, Հայկական դատարանն իրավունք ուներ մեղադրյալների նկատմամբ կիրառել պատժի բոլոր տեսակները՝ տուգանքից մինչև մահապատիժ։

Աստրախանի հայերի ինքնավարությանը վերջ դնելու փորձ է կատարվում 1785 թ. քաղաքային կանոնադրության առնչությամբ, որի համաձայն Ռուսաստանի բոլոր հպատակները պարտավոր էին գրանցվել քաղաքային նորաստեղծ «կարգերից» մեկում։ Այս ռեֆորմը կոչված էր միասնական դարձնելու պետության դասային ու վարչական կառուցվածքը։ Բոլոր նրանք, ովքեր գրանցվում էին նոր «կարգերում», ենթարկվում էին քաղաքային մագիստրատի գերատեսչությանը և ստանում նույն իրավունքները, ինչ ուներ ռուսական բնակչությունը։ Սակայն, հայ բնակչության մեծ մասը դիմադրում էր նոր կանոնադրությանը, քանի որ դա նրան զրկում էր նախկին արտոնություններից։

Արևելյան առևտրի անկումը և հայերի պայքարը, ի վերջո, ստիպեցին կառավարությանը թույլատրել նոր «կարգերում» գրանցված հայ բնակչությանը պահպանելու նախկին արտոնություններն ու իրավունքները։

Աստրախանի հայերի գրության վատթարացումը և նրանց տնտեսական դիրքերի թուլացումը անդրադարձավ Աստրախանի արդյունաբերության ու արհեստների և կասպից ծովի առևտրի զարգացման վրա։ Այս հանգամանքը ստիպեց Պավել I-ին 1797 թ. հրապարակել հրամանագիր, որով հայերը վեր-

³¹ Յ. Գ. Պոդսյան, Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը, Երևան, 1967։

ստացան իրենց նախկին իրավունքները: Վերականգնվեց նաև հայկական դատարանը, որը գրեթե լուծարքի էր ենթարկվել: Աստրախանում, ինչպես նաև Ղզլարում և Մոզդոկում, հայկական դատարանն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1841 թ.:

Աստրախանի հայերը ակտիվ դեր էին խաղում Ռուսաստանի սոցիալական և դասակարգային շարժումներում: Նշանակալից է այն փաստը, որ 1669—1671 թթ. ծավալված գյուղացիական պատերազմի ժամանակ Ս. Ռադինի «մեղսակիցները» թվում դատապարտվել են նաև հայեր: 1705—1706 թթ. Աստրախանյան հայտնի ապստամբության մասնակիցների մոտակա շրջանների բնակչությանն ուղղած կոչերի տակ կան նաև 11 հայերի ստորագրություններ, որոնք երաշխավորված էին Աստրախանի հայ ազգաբնակչության կողմից³²:

Շնորհիվ այն բանի, որ Աստրախանի վրայով էին անցնում Ռուսաստանը Անդրկովկասին կապող ուղիները, Վոլգյան քաղաքը այդ ժողովուրդների ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական ու կուլտուրական կապերի հանգուցակետն էր, ինչպես նաև Ռուսաստանի դանաղան ուղամական ու դիվանագիտական ձեռնարկումների մեկնակետը: Աստրախանի հետ են կապված հայկական սուլթան-աղատագրական շարժման բազմաթիվ ականավոր գործիչներ: XVIII դարի երեսնական թվականներին Աստրախան փոխադրվեցին 1720-ական թվականների հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման շատ նշանավոր գործիչներ: ինչպես, օրինակ, Ավան Յուզբաշին, Դավիթ Նազարովը և ուրիշներ: 1730-ական թվականներին այստեղ էր տեղավորված հայկական ու վրացական էսկադրոնների շտաբը: 1762—1763 թթ. Աստրախանում մի քանի անգամ կանգ է առել Հովսեփի էմիրը, որին հաջողվել էր կամավորական ջոկատ կազմել՝ ազատագրական շարժմանը մասնակցելու համար:

Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հասարակական կյանքում մեծ դեր էր խաղում նաև հայ եկեղեցին՝ որպես ճանաչված կրոնական ու հասարակական կազմակերպություն:

1717 թ. Աստրախանը դարձել էր Ռուսաստանում բնակվող բոլոր հայերի թեմական կենտրոնը:

Ռուսահայերի թեմականի պաշտոնով 1770-ական թվականներին Աստրախան ժամանեց Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը, որը շատ բան արեց հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման ու զարգացման համար:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում ռուսահայերի անընդհատ աճող քաղաքական գերի արտահայտությունը եղավ նաև 1769 թ. կազմված Հայաստանի ազատագրման նախագծերից մեկը, որի կազմմանը մասնակցել են Աստրախանի գաղութի նշանավոր գործիչներ Մովսես Սարաֆովը, Դավիթ Նազարովի որդի իշխան Միքայելը, Գրիգոր Կամպանյանը և ուրիշներ: Նախագիծը հայկական ազատագրական շարժման օգնության գործում մեծ դեր էր հատկացնում Աստրախանի հայերին:

Օտարերկրյա լծից հայերի ազատագրման գործին Աստրախանի հայերի աջակցությունն արտահայտվում էր նրանց կողմից ուղմա-քաղաքական բնույթի զանազան հանձնարարություններ կատարելու մեջ: Պահպանվել են

³² Տե՛ս Н. Б. Голикова, История составления обращений участников Астраханского восстания 1705—1706 гг., журн. «История СССР», 1971, № 6, էջ 168:

Ա. Սուլտանովին, Գ. Պատրիարքին, Հ. Արղությանին Աստրախանի հայերի հղած պետությանը, որոնցում նկարագրված է Իրանում, Անդրկովկասի խանութայիններում, Միջին Ասիայում և այլ վայրերում տիրող դուրսուրտ, Բոլոր այս փաստերը վկայում են, որ Աստրախանի հայերը երբեք չէին կորցնում իրենց հայրենիքը ազատագրված տեսնելու և այնտեղ վերադառնալու հեռանկարը:

Առևտրով և արդյունաբերությամբ գործուն կերպով զբաղվելը հայերից պահանջում էր լեզուների, աշխարհագրության, մաթեմատիկայի և այլ գիտությունների իմացություն: Մեղ հետաքրքրող շրջանում Աստրախանում գրված և պահպանված հայկական ձեռագրերը ցույց են տալիս, որ Աստրախանում հայ բնակչության մեջ շատ են եղել տարբեր գիտություններով հետաքրքրվող կրթված մարդիկ:

Ճանաչողական մեծ արժեք է ներկայացնում Աստրախանի դատաստանագիրքը՝ իր ժամանակի պատմա-իրավական և մշակութային ամենահետաքրքիր հուշարձաններից մեկը: Արժեքավոր են հատկապես օրենքների այդ ժողովածուի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են առևտրի բնագավառին ու կաղմված են հայ առևտրական բուրժուազիայի դարավոր ավանդույթների հիման վրա: Դատաստանագրքի այդ ընդարձակ բաժինները լույս են սփռում միջնադարյան արևելքի առևտրական իրավունքի վրա ընդհանրապես:

Աստրախանի հայկական առաջին ուսումնական հաստատությունը կազմակերպվել է 1780-ական թվականների սկզբներին: Դա Հովսեփ Արղությանի ջանքերով ստեղծված հոգևոր ուսումնարանն էր: Սակայն եկեղեցական փոքր դպրոցը չէր կարող բավարարել Աստրախանի հայկական բնակչության աճող պահանջները: Անհրաժեշտություն էր դառնում ստեղծել ուսումնական մի հաստատություն, որն ի վիճակի լիներ պատրաստել մաքսատանը, դատարանում ու վարչական հիմնարկություններում աշխատող, արտասահմանյան առևտուրը կարգավորող բարձրորակ մասնագետներ: Աստրախանի հայկական դպրոցի համար կենսական այս հարցը հնարավոր եղավ լուծել միայն XIX դարի սկզբին, երբ Նիկողայոս Աղաբաբյանը բացեց հայկական ուսումնարանը, որը հարյուր տարուց ավելի շարունակեց իր գոյությունը³³, իսկ մինչ այդ (XVIII դարի կեսերին), Աստրախանի ռուս վաճառականության պահանջով, բացվեց հատուկ դասարան՝ ռուս երեխաներին արևելյան (այդ թվում և հայերեն) լեզուներ սովորեցնելու համար: Հայոց լեզուն դասավանդվում էր նաև 1788 թ. բացված Աստրախանի ռուսական գիմնազիայում, որի կազմակերպմանը գործուն մասնակցություն էին ցույց տվել հայերը:

3. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

XVII—XVIII դարերում, շարունակելով հեծել Իրանի և Թուրքիայի գերիշխանության տակ, Հայաստանը ի վիճակի չէր սեփական ուժերով թոթափել տիրապետողների ծանր լուծը: Այդ պատճառով էլ հայերը դեռ դարեր առաջ աղատագրական իրենց հույսը կապում էին դրսի օգնության հետ: Եթե մինչև

³³ Տե՛ս Վ. Ոսկանյան, Վ. Գրիգորյան, Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի պատմությունը, «Սովետական մանկավարժ», 1956, № 3: